

אוניברסיטת בן גוריון בנגב

המחלקה לפוליטיקה וממשל

בנימין נתניהו כמנהיג פופוליסט ושאלת נסיגת הדמוקרטיה בישראל (2009-2021)

עבודה במסגרת הסמינר: האם הדמוקרטיה בישראל בתהליכי נסיגה?

מוגש לידי: ד"ר גל אריאלי

מגיש: שי בלפר

נובמבר 2021

מבוא.....	3
פרק א – נסיגת דמוקרטיה בישראל.....	4
חלק 1 – מסגרת תיאורטית.....	4
חלק 2 – בסיס אמפירי.....	5
פרק ב – הגדרת הפופוליזם.....	8
חלק 1 – מסגרת תיאורטית לפופוליזם.....	8
חלק 2 – המנהיג הפופוליסטי.....	10
חלק 3 – האם הפופוליזם תורם לנסיגה דמוקרטית?.....	11
פרק ג – הנתונים האמפיריים – נתניהו כפופוליסט, 2009-2021.....	13
חלק 1 – מקורות הפופוליזם בליכוד ומאפיינים פופוליסטיים בשלטון נתניהו.....	13
חלק 2 – נתניהו והתקשורת.....	15
חלק 3 – יחס ממשלות נתניהו לחוקי היסוד.....	16
פרק ד – ניתוח הממצאים האמפיריים.....	20
סיכום.....	24
ביבליוגרפיה.....	26

בשנים האחרונות מקובל לדבר על נסיגת הדמוקרטיה המערבית – המודל הפופולרי של הדמוקרטיה הליברלית, שנראה עד לא מזמן כבלתי מנוצח, נמצא במשבר. בנוסף לכך, מקובל לדבר על עליית הפופוליזם כאידיאולוגיה מרכזית ברחבי העולם. המושג נמצא בפופולריות שיא, אך משמעותו לא ברורה לי כל כך.

בעבודה זו ארצה לבדוק האם הדמוקרטיה במדינת ישראל נמצאת בנסיגה; האם ניתן להכריע כי ראש ממשלת ישראל ב-12 השנים האחרונות, בנימין נתניהו, יכול להיקרא פופליסט; ואם התשובה לשתי השאלות תהיה חיובית, אבדוק האם יש קשר בין הדברים.

תחילה, אעשה סקירת ספרות בשביל למצוא את ההגדרות הנפוצות כיום למושג "נסיגת דמוקרטיה", ואנסה לראות אם יש הגדרה שאני מרוצה ממנה ואוכל לעבוד איתה. לאחר מכן, אבדוק האם ניתן ליישם את השימוש במונח בשביל לתאר את המצב בישראל.

בפרק הבא, אבדוק את מקורות המונח פופוליזם, ואבדוק באיזו צורה משתמשים במילה זו בעולם המודרני. אנסה למצוא הגדרה שאני מרוצה ממנה, ולאחר מכן אבדוק האם יש הגדרות מיוחדות למנהיג פוליטי המאמין באידיאולוגיה זו.

בפרק השלישי, אבדוק את ההתנהגות של בנימין נתניהו תוך התמקדות בפרמטרים מסוימים בהם אמצא מידע רלוונטי או התנהגות יוצאת דופן. חלק זה יהיה הדיון האמפירי במעשי נתניהו. לאחר מכן, אשווה את ההתנהגות שלו למודל ואמות המידה של הפופוליזם שיצרתי, וכך, אני מקווה שאוכל לענות על שאלת המחקר.

חלק 1. מסגרת תיאורטית

בשנים האחרונות מקובל להניח במחקר כי מבנה הדמוקרטיה הליברלית נמצא במשבר בכל העולם (Kyke & Mounk, 2018). כמובן שההגדרה המדויקת לדמוקרטיה נמצאת במחלוקת. מספר המדינות שהתנהלותן היא דמוקרטית בצורה כלשהי עלה מאוד מאז נפילת הגוש הסובייטי בתחילת שנות התשעים, ואף לפני כן בתור מה שידוע כגל הדמוקרטיזציה השלישי, ולכאורה לא קם מודל שיחליף את הדמוקרטיות כפי ששאפו לעשות המדינות הדמוקרטיות והפאשיסטיות במהלך המאה העשרים. אך למעשה, הייתה עליה של קונספט חדש – הדמוקרטיה הא-ליברלית. במשטר מסוג זה, נשמרים חלקים מהממדים הפורמליים של דמוקרטיה ליברלית (ובראשם קיום בחירות מחזוריות) תוך פגיעה בממדים אחרים שלה – בעיקר אלו הנוגעים להגנה על מיעוטים בחברה ולהפרדת הרשויות (Mudde, 2021b).

מאז ומתמיד התקיים מתח בין הממדים הללו במשטר הדמוקרטיה הליברלית, אולם במהלך רוב המאה העשרים האיזון בין הממדים נחשב כמקודש בדמוקרטיות המערביות – במיוחד למול לקחי התמוטטות הדמוקרטיות באירופה למול הפאשיזם לפני מלחמת העולם השנייה, אך גם בתור הצדקה לעליונות המערב למול הקומוניזם במלחמה הקרה (Berman, 2019). במהלך המאה העשרים היו מקרים רבים בהן דמוקרטיות עברו משלטון דמוקרטי לשלטון אוטוקרטי במסגרת הפיכה צבאית או מהפכה, והן חדלו להיחשב לדמוקרטיות כמעט בין לילה. הדיון בנסיגת דמוקרטיה, לפי Waldner & Lust, צריך להתמקד במושגים המתארים שינוי הדרגתי של מדינה, כך שהיא הופכת לפחות דמוקרטית (Waldner & Lust, 2018). המושגים שנבדקים צריכים להיות נכונים גם למדינות שאין הסכמה כללית כי הן דמוקרטיות, או אפילו לאוטוקרטיות שהכילו מימדים מסויימים המזוהים עם מאפייני משטר הדמוקרטיה הליברלית. כך ניתן להתמקד בהגדרה מדויקת לנסיגת דמוקרטיה ולא להילכד ברצון לעבוד לפי הגדרה נורמטיבית של דמוקרטיה.

הדיון של Waldner & Lust רלוונטי במיוחד כאשר הדיון עוסק בישראל – מדינה שהיא ללא ספק בעלת ברית מסורתית של מדינות המגדירות עצמן דמוקרטיות ליברליות (ובראשן ארצות הברית), ומציגה עצמה כ"דמוקרטיה היחידה במזרח התיכון" במסגרת הדיפלומטיה וההסברה שלה. אך אופי המשטר בה נמצא במחלוקת גדולה בקרב המחקר. אפילו גופי מחקר בינלאומיים כמו Freedom House, בו איעזר במאמרי, מפרידים בין המשטר בישראל "גופא" (בקווי 67) לבין זה המתקיים בגדה המערבית וברצועת עזה, והציונים שונים בהתאם (Freedom House, 2018).

לאור זאת, הגעתי למסקנה כי אינני יכול לקבוע אם השלטון בישראל "כולה" הוא דמוקרטי, ואינני מתיימר לעשות זאת. עם זאת, מפני שהבדיקה שלי עוסקת במשטרו של בנימין נתניהו ספציפית, אוכל להתמקד בישראל בתוך תחומי הקו הירוק ובשטחי C – בה נמצאים האזרחים שבחרו בנתניהו. בכל מקרה, לא היו שינויים גדולים במבנה השלטון בגדה המערבית וברצועת עזה בכל התקופה שנבדקה. למרות שנתניהו הצהיר על רצונו לספח חלקים מהגדה המערבית לקראת סוף שלטונו, דבר שגרם להאשמות כלפי נתניהו כי הוא יהפוך את ישראל למדינת אפרטהייד לא-דמוקרטית (Schendlin, 2021) – הדבר לא התבצע בסוף, ולכן החלטתי שלא להתחשב בו בניתוח שלי.

לכן, החלטתי להתמקד בבדיקת המשטר בישראל בגבולות '67 בעשור האחרון (תקופת שלטון נתניהו) לפי המימדים אותם מציעים Waldner & Lust לבדוק בשביל להחליט אמפירית האם קרתה נסיגה בדמוקרטיה בישראל. ממדים אלו הם: תחרותיות הבחירות (Competition), השתתפות ציבורית בדמוקרטיה (Participation), ואחריותיות (Accountability) (Waldner & Lust, 2018). על פי Waldner & Lust, מספיקה פגיעה משתיים מתוך שלושת הממדים הללו בשביל לקבוע שמתקיימת נסיגה. מובן שקשה להגדיר את המושגים הללו במדויק, אך ניתן לנסות לקבוע האם חלה פגיעה לפחות במובנים מסוימים של המושגים באופן אמפירי.

חלק 2. בסיס אמפירי

בסדרת הדוחות "Freedom In The World" של המכון Freedom House מתוארת ירידה במידת החופש (שניתן להגדיר כמידה בה מדינה היא דמוקרטיה ליברלית) של ישראל – היא נפלה מציון 80 בדו"ח של 2016 לציון של 76 בדו"ח 2020 (המתייחס לשנת 2019). הדו"ח לשנת 2020 עצמה נותר ללא שינוי מהשנה הקודמת (Freedom House, 2021). נקודה אחת ירדה בדו"ח 2018 קרתה בעקבות חקיקת "חוק העמותות" והתיקון לחוק הכניסה לישראל החוסם את הקוראים לחרם על ישראל להיכנס למדינה. Freedom House טענו כי חוקים אלו מגבילים את פעילות גופים בעלי ביקורת על השלטון, ולכן פוגעים בזכויות האזרח (Freedom House, 2018).

בדו"ח 2019 ישראל איבדה נקודה נוספת עקב חקיקת "חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי", הידוע גם כ"חוק הלאום". לפי Freedom House, חוק זה הגדיר עדיפות ליהודים על פני אזרחים אחרים במדינה, ולכן פגע בשוויון זכויות האזרחים במדינה ופגע בזכויות המיעוטים (Freedom House, 2019).

בדו"ח 2020 ישראל איבדה שתי נקודות – עקב מערכות הבחירות החוזרות של 2019 שלא הולידו ממשלה מתפקדת, ועקב ההתעקשות של נתניהו שלא להתפטר לאחר שהוגש נגדו כתב אישום אלא להמשיך בתפקידו ואף לתקוף את הלגיטימציה של מערכות המשפט ואכיפת החוק. שתי הנקודות ירדו תחת סעיף "ממשלה מתפקדת" – מפני שהמדינה אינה מופעלת על ידי השלטון הנבחר אלא על ידי השלטון שנבחר ב-2015 ומתפקד כממשלת מעבר, ומפני שאין הגנה משמעותית מפני שחיתות השלטון, טוענים ב-Freedom House כי ישראל ראויה פחות לתואר "מדינה חופשית" (דהיינו – ליברלית) (Freedom House, 2020).

מאמרה של נעמי חזן (Chazan, 2020) מנתח אף הוא את השלטון בישראל בשנים האחרונות וקובע כי הדמוקרטיה במדינה בנסיגה, אם כי אמות המידה שלה למדידת הנסיגה הן שונות מאלה שהציגו Waldner & Lust. עם זאת, גם היא מציינת חלק מאותן פעולות שצוינו בדו"ח Freedom House כעדות לכך שהדמוקרטיה בנסיגה – האמירות נגד בית המשפט, וההתערבות בפעולות החברה האזרחית.

לדעתי, ניתן לראות את הפגיעה בחברה האזרחית (שציין Freedom House וגם חזן) כפגיעה בהשתתפות הציבורית בדמוקרטיה, שכן ארגוני חברה אזרחית עצמאיים הם צורה אחת בה האזרח יכול להתבטא. בכך מתקיים תנאי אחד של Waldner & Lust. ניתן לצרף לכך את הפגיעה בזכויות המיעוט (שכן המיעוט הוא חלק מהציבור), שמתבטאת בחקיקת חוק הלאום.

לגבי האחריותות, ניתן להצטרף לקביעה של Freedom House כי אי מתן דין וחשבון על מעשי הממשלה והחברים בה היא מעשה הפוגע בדמוקרטיה. נתניהו סירב להתפטר לאחר שהוגש נגדו כתב אישום, ותקף את הלגיטימיות של מערכת החוק שהגישה את כתב האישום. בחירות הבזק של ספטמבר 2019, שהן תקדים בהיסטוריה הישראלית, אכן הותירו את ישראל ללא ממשלה חדשה למשך תקופה ארוכה ופגעו ביכולת של הממשלה לפעול מתוקף לגיטימציה מהעם. גם במהלך 2020 ו-2021 הממשלה שפעלה בישראל, בחלק גדול מהזמן, הייתה ממשלת מעבר, וחוסר העברת התקציב בשנים אלו הוביל להאשמות כי המדינה משותקת ואינה מתפקדת (Lipper, 2021). חשוב לציין כי האשמה במצב הממשלה בתקופה זו אינה בהכרח של נתניהו בלבד – גם יריבו, בני גנץ, לא הצליח להקים ממשלה כאשר קיבל את המנדט לעשות זאת, ונתניהו האשים אותו באחריות להתפרקות הממשלה שהוקמה ב-2020 (Associated Press, 2020). עם זאת, העובדה כי ישראל הגיעה למצב הזה מלכתחילה מראה כי הממשלה לא רצתה לתת דין וחשבון על המצב אליו הגיעה – ולכן הייתה פגיעה ב-Accountability שלה.

לא הצלחתי למצוא עדות כי הבחירות בישראל אינן תחרותיות – מערכות הבחירות בשנים שנבדקו היו סוערות אך הוגנות וחפות מתקלות (Freedom House, 2021), ומלבד בבחירות 2013 תמיד קמו למפלגת השלטון, הליכוד, יריבים שזכו למספר מושבים דומה לה. לכן, אינדיקטור התחרותיות של Waldner & Lust אינו רלוונטי כאן. עם זאת, כזכור, לפי המודל שלהם זקוקים לפגיעה רק בשניים מתוך שלושת האינדיקטורים בשביל לקבוע שהתקיימה נסיגה בדמוקרטיה.

לכן – אני יכול להגיד כי בהסתמך על הניתוחים הללו אכן ישנו חשד לנסיגה בדמוקרטיה הישראלית בשנים האחרונות. השאלה המתבקשת היא האם ניתן לקשר אותה להתנהלות נתניהו עצמו, אך ראשית ארצה לבדוק האם נתניהו אכן עונה להגדרה של מנהיג פופוליסט.

חלק 1. מסגרת תיאורטית לפופוליזם

המונח "פופוליזם" נוצר במאה התשע העשרה על ידי תנועות איכרים בארצות הברית, ושימש גם לתרגום שמה של קבוצה פוליטית רוסית באותה תקופה בשם "נרודניקים", אך נכנס לשימוש מלא באקדמיה החל בשנות ה-50 (Mudde & Kaltwasser, 2012). מאז השתמשו בו לתיאור ממשלים ואידיאולוגיות שונות, למשל הפרוניזם הארגנטינאי או פוליטיקאים כמו יואי לונג בשנות השלושים בארצות הברית. עם זאת, קשה מאוד להגיד שיש הגדרה מקובלת למונח פופוליזם, למרות שהוא פופולרי מאוד בספרות, בעיתונות ובשיח הציבורי באופן כללי (Mudde & Kaltwasser, 2012). לרוב, השימוש בהגדרה "פופוליזם" נתפס ככינוי גנאי, ומעטים הפוליטיקאים המגדירים את עצמם פופוליסטיים. ישנם אלו שהגדירו את הפופוליזם בצורה צרה במיוחד: חוקרים מסוימים ניסו להגדיר את הפופוליזם כשיטה כלכלית-חברתית מסוימת שרווחה במיוחד בדרום אמריקה, אך השימוש במילה בצורה רחבה לפוליטיקאים בעלי קשת רחבה של אידיאולוגיות כלכליות מראה שהגדרה זו אינה יכולה להיות נכונה. אחרים, למשל לקלאו (Laclau, 2012) הגדירו את הפופוליזם כמובנה בכל תנועה דמוקרטית – הגדרה רחבה מדי שהופכת את המושג לכמעט חסר משמעות בניתוח. בכל זאת, אנסה להגדיר את המושגים "פופוליזם" ו"מנהיג פופוליסטי" כפי שאשתמש בהם בעבודה זו.

קאס מודה (Mudde, 2004) הגדיר את הפופוליזם כאידיאולוגיה המחלקת את החברה לאליטה מושחתת תמיד ו"עם" שהוא תמיד טהור וטוב, וטוענת כי הפוליטיקה צריכה להיות ביטוי ה- *volonté générale* של רוסו – כלומר, הרצון הכללי, שמפורש אצל הפופוליסטים כרצון ה"עם" אותו הגדירו. מעבר לכך הפופוליזם הוא אידיאולוגיה "רזה" – כלומר, אין בה רעיונות משמעותיים לגבי נושאים פוליטיים אחרים (למשל כלכלה), ולכן פוליטיקאים ומפלגות משלל סוגים יכולים להיות פופוליסטיים. הפופוליזם לא מוגבל לצד מסוים במפה הפוליטית.

דני פילק הרחיב על מודה וחוקרים אחרים וטען כי הפופוליזם צומח בעיקר במדינות בעלות אוכלוסייה הטרוגנית, בה הפוליטיקה עוסקת בשסעים בין הקבוצות בחברה – ולא במדינות בהן השסעים המרכזיים הם על רקע כלכלי (פילק, 2006). אני מאמין כי זהו ניתוח בלתי מספק – מאז כתיבת ספרו קמו מנהיגים שהואשמו כפופוליסטים גם במדינות הטרוגניות מאוד כמו יפן (Chacko & Jayasuriya, 2017), כך שלא ניתן לקחת הגדרה זו כהגדרה אקסקלוסיבית. למרות זאת, אני מאמין כי הניתוח והטרמינולוגיה של פילק עדיין שימושיים למדינות רבות, ובמיוחד לישראל בה הוא מתמקד, ולכן אשתמש במונחיו בעבודה זו.

לפי פילק, צריך לחשוב על הפופוליזם כ"משפחה" של אידיאולוגיות שניתן לחלק לשתי ענפים: פופוליזם מכיל ופופוליזם מדיר (פילק, 2006). אידיאולוגיית פופוליזם מכיל שואפת להגדיל את הגדרת ה"עם" על ידי שילוב קבוצות שהיו חלשות ורחוקות ממוקדי השליטה בעבר. כשהן בשלטון, מפלגות פופוליסטיות מכילות לאו בהכרח ישנו את מבנה החברה שהוביל להדרה של המיעוטים הללו מלכתחילה, אבל בהחלט ישאף לשפר את מצבן החומרי. הצלחה אידיאולוגיה כזו יכולה לקשר אותה לזהות של קבוצת המיעוט לשנים רבות. פילק מציע לראות את הליכוד בראשות בגין כתנועת פופוליזם מכיל שקידמה את המזרחים בישראל – ואת הצלחתה כסיבה בגללה המזרחים ממשיכים ברובם לתמוך בליכוד, למרות השינויים האידיאולוגיים שהמפלגה עברה במרוצת השנים.

פופוליזם מדיר, לעומת זאת, מוגדר כתנועה המאחדת את העם על ידי דה-לגיטימציה של חלק אחר ממנו. ה"אחר" המודר יכול להיות מעמד, מקצוע או מוקד כוח מסוים, אך במקרים אחרים זהו קבוצה אתנית או תרבותית מסוימת במדינה. במקרים רבים, המודרים הם מהגרים מסוגים שונים. פילק טוען שסוג זה של פופוליזם הוגדר גם כ"פופוליזם ימני" וצבר כוח באירופה בשנות התשעים – לאחר שהגלובליזציה החלישה את עוצמת הקולקטיב הלאומי (במילים אחרות, ה"אנחנו") כמוקד הכוח המרכזי במדינה, והעלה במקומו את גחמות הכלכלה העולמית וגופים טכנוקרטיים רב לאומיים (כמו האיחוד האירופי). הפופוליזם המדיר נותן לאזרחים דרך להגדיר מחדש את ה"אנחנו" וכך לכאורה להשיג בחזרה את העוצמה האבודה. הוא נותן כדוגמה לאידיאולוגיה זו את מארין לה פן, מנהיגת ה"חזית הלאומית" בצרפת. כך היא מצוטטת בנאום לקהל הבוחרים שלה:

"תודה לכם, פועלי הצווארון הכחול, עצמאים, פקידים, איכרים, סטודנטים, מובטלים. אתם התייצבתם כאן, מאוחדים באהבת המולדת, מאוחדים באידיאל משותף: צרפת מחודשת, חופשית מדיכוי הביורוקרטיה, חופשית מדיכוי על-לאומי". (פילק, 2006: 81).

ניתן לראות כי המהגרים, המיעוטים האתניים, והקבוצות הקשורות לגופים על-לאומיים (דהיינו – הממשלה, הבנקים, התאגידים הבינלאומיים) מוצאים מהגדרת אלו ה"אוהבים את המולדת", ומכאן – מהעם הצרפתי. לכן, הרטוריקה של לה פן יכולה להיות מוגדרת כפופוליזם מדיר.

לבסוף, צריך להוסיף כי מאפיין נפוץ של תנועות פופוליסטיות מכל סוג הוא קשר קליינטליסטי עם ציבור בוחריו – תמיכה וקידום אינטרסים כלכליים של הבוחרים, רק מתוקף היותם בוחרים המפלגה (Rogenhofer & Panievsky, 2020). כך מצפים הפופוליסטים לשמר את התמיכה של הבוחרים במפלגה בעתיד. עם זאת, זהו לאו דווקא מאפיין מחייב של פופוליזם, והיו מקרים בהם פופוליסטים העבירו החלטות שפגעו בבחוריהם כלכלית.

חלק 2 – המנהיג הפופוליסטי

בתנועות פופוליסטיות רבות ניתן למצוא מנהיגים כריזמטיים שמהווה ה"פנים" של התנועה. מובן מאליו כי ניתן למצוא מנהיגים כריזמטיים בתנועות פוליטיות מכל סוג. מודה וקאלטווסר (Mudde & Kaltwasser, 2012) מציעים כי אין לתת בהכרח חשיבות מרובה לאופי המנהיג עצמו, מפני שלא ברור אם תנועה פופוליסטית מתעצבת באופיו של המנהיג או שפופוליזם מעצם אופיו מעודד מנהיגים כאלה בהנהגתו. עם זאת, פילק טוען שלמנהיג יש מקום מהותי בעיצוב תנועה פופוליסטית (פילק, 2006).

לפי פילק, תנועות פופוליסטיות מצליחות הן קשר בין אליטה מסוימת לציבור מסוים. הקשר ביניהם הוא ההדרה מהכוח - האליטה אינה חלק משמעותי ממוקדי הכוח השולטים במדינה, למרות שהיא עדיין נהנית מפריבילגיות מסוימות שאינן נמצאות בידי רוב האזרחים. הציבור בתנועה הפופוליסטית מודר על ידי ההגמוניה במדינה מסיבות כאלו או אחרות. האליטה נותנת לתנועה את המימון, בסיס ביורוקרטי להשגת כוחה, ולעיתים גם אידיאולוגיה מסוימת; הציבור נותן לתנועה הפופוליסטית בסיס מצביעים ופעילים שקריטי לניצחון בבחירות דמוקרטיות. המנהיג הפופוליסטי הוא אמנם חלק מהאליטה אבל מגלם את שיוכו לשני הגופים. הוא אינו שייך לציבור המודר, ולכן הוא מורם מעם וראוי להיות מנהיג, אך הוא אינו מתאים בצורה מלאה לאליטה השולטת במדינה – ולכן, גם הוא למעשה מודר. הכריזמה של המנהיג מהווה לגיטימציה לסמכותו (לפי טיפוס הסמכות של ובר), אך גם יכולה לעזור לשכנע את הציבור הרחב בצדקת דרכם של האינטרסים של המיעוט המודר – ולכן יש לה גם מימד פרקטי.

פילק טוען שמנחם בגין היה מנהיג פופוליסטי מכיל שהצליח לאחד את האליטה של לוחמי המחתרות והציבור המזרחי המודר, ולכן הצליח להוביל את הליכוד לשלטון. בנימין נתניהו, בכהונתו הראשונה, הצליח להיתפס כחיצוני לאליטה האשכנזית-מפא"יניקית, על אף היותו אשכנזי, עשיר ותומך במדיניות המיטיבה עם העשירים, ולכן לפי פילק הצליח להיתפס כמנהיג לגיטימי ל"ליכודניקים" שתמכו בבגין בעבר.

חלק 3 – האם הפופוליזם תורם לנסיגה דמוקרטית?

כאמור – הגדרת הפופוליזם קשה, אולם הפופוליזם כעיקרון לפי מודה (Mudde, 2021b) תומך בייצוג "העם" על פני "המיעוט" שנמצא באליטה. הפופוליזם עושה זאת מתוך אמונה בעיקרון דמוקרטי (שלטון הרוב) ורוצה להגיע לשלטון בדרך דמוקרטית (בחירות). תנועות פופוליזם מכיל אף יכולות להכניס למשחק הפוליטי קבוצות שדעתן לא נשמעה בעבר וכך להפוך את הדמוקרטיה לרלוונטית לחלק גדול יותר מהאוכלוסייה. אולם במקרים רבים, האשמה בפופוליזם נתפסת כעלבון וישנה האשמה כלפי פופוליסטים כי הם פוגעים בדמוקרטיה. כיצד ניתן ליישב את הסתירה הזו?

מודה וקאלטווסר (Mudde & Kaltwasser, 2012) טוענים כי במקרים רבים כאשר מדובר בספרות או בתקשורת על "דמוקרטיה" – מדובר למעשה במבנה הדמוקרטיה הליברלית. מבנה זה כולל בהכרח הגנות שונות על דעת המיעוט. לכן, פופוליסטים מכל סוג נמצאים בקונפליקט תמידי עם הדמוקרטיה הליברלית – הפופוליסטים מדברים (לכאורה) בשם הרוב וטוענים כי דעתו היא החשובה ביותר, גם אם היא באה על חשבון המיעוט. בכל מקרה, הפופוליזם נוטה לזלזל בליברליזם – מטרת העל של הליברליזם היא "חירות לכל", והפופוליסט יראה בכך פגיעה באידאל שלו לזכויות יתר ל"רוב" או ל"עם האמיתי".

למרות זאת, דמוקרטיה ליברלית היא רק מבנה אחד של דמוקרטיה, ובכל מקרה היא למעשה אידיאל שאינו מתקיים בצורה מלאה באף מדינה במציאות. ולכן לא ניתן לטעון שמדינות שבהן ישנם פופוליסטים או אפילו כאלה בהם פופוליסטים שולטים אינן דמוקרטיות. לכן, מודה וקאלטווסר מציעים כי תנועות פופוליסטיות באופוזיציה יכולות להוות משקל נגד להלכי הרוח בתנועות השלטון הלא-פופוליסטיות ולהכריח אותן להקשיב לרצונות וציבורים שלא שמו לב אליהם בעבר. תנועות פופוליסטיות בשלטון, לעומת זאת, יכולות לפגוע ב"איכות הדמוקרטיה" – המידה בה המשטר הדמוקרטי המסוים מהווה צורת משטר טובה ויציבה שמגשימה את רצון אזרחיה, בנוסף להתאמתה לאידאל הדמוקרטיה הליברלית.

פופוליסטים בשלטון, לפי מודה וקאלטווסר, אינם יכולים רק לפגוע בזכויות מיעוטים ובהפרדת רשויות (עקרונות חשובים של דמוקרטיה ליברלית) – הם גם יכולים לפצל את החברה לפופוליסטים ומתנגדיהם ובכך להקשות על הקמת קואליציות. מתוקף אמונתם בטוב ורע ומוחלטים, הם גם יכולים להפוך את הפוליטיקה ל"מוסרית" – (moralization) ובכך להפוך את ההגעה לקונצנזוס בממשל לבלתי אפשרית ולהפוך את השלטון לפחות יציב. פופוליסטים תורמים גם לחוסר יציבות בזלזול שלהם בגופים פוליטיים נבחרים (כמו מפלגות יריבות) ובלתי נבחרים (כמו ביורוקרטיה ממשלתית, בנקים מרכזיים וכו') שחיוניים לממשל "טוב" או

"איכותי". במילים אחרות, פופוליסטים הם בעלי פוטנציאל להרס סדר קיים בממשל – אף אם הם פועלים מתוקף אהדה ציבורית.

מקום נוסף בו פופוליסטים יכולים לתרום לנסיגה דמוקרטית היא היחס שלהם למוסד משמעותי מאוד בכל מדינה דמוקרטית – החוקה, וחוקי המדינה באופן כללי. לפי מודה (Mudde, 2021a), פופוליסטים מכבדים את החוקה כל עוד היא משרתת אותם, אך בפועל נוטים לתת משקל ל"דעת העם" כפי שהם מפרשים אותה, ולשנות את החוקה על ידי משאלי עם וחקיקה כך שתיתן משקל עודף לרשויות בהן הפופוליסטים שולטים.

להגדרתי בעבודה זו, פופוליזם הוא אידיאולוגיה בה החברה מחולקת ל"עם" טוב ו"אליטה" רעה, והפופוליסטים הם נציגי ה"עם" הלגיטימיים. הליכוד היא מפלגה בעלת היסטוריה של פופוליזם "מכיל" – שמקדם חלקים מהעם שהוזנחו בעבר. אך זה היה בתקופת מנחם בגין, כאשר הליכוד היווה התנגדות לשלטון ממושך של מפלגה יריבה. מטרתי בפרק הבא היא לבדוק האם הליכוד בראשות נתניהו מתאים להגדרת מפלגה פופוליסטית ונתניהו עצמו מתאים להגדרת מנהיג פופוליסטי – ובאיזה סוג פופוליזם הוא פועל.

חלק 1 – מקורות הפופוליזם בליכוד ומאפיינים פופוליסטיים בשלטון נתניהו

כפי שהגדיר פילק, מפלגת הליכוד השתמשה בפופוליזם כחלק מדרכי הפעולה שלה במשך שנים רבות, וניתן לתאר את דרכי הפעולה של מנחם בגין כפופוליזם מכיל – ניסיון להפוך את המזרחים בישראל לסובייקט פוליטי שיש להתחשב בו על ידי תמיכתם במפלגת האופוזיציה (פילק, 2006). המהלכים הפוליטיים של הליכוד בתקופת שלטונו הראשונה אכן קידמו חומרית את המזרחים, ו"נאום הצ'חצ'חים" של בגין רק חיזק את הזיהוי בין המזרחים לליכוד. יחד עם זאת, הליכוד תמיד פעל גם כתנועת פופוליזם מדיר, מתוקף האידיאולוגיה הלאומית שלו שבהכרח הוציאה מתוכה ערבים אזרחי ישראל. בגין גם דאג להדגיש כי הזדהות עם סוציאליזם היא אנטי-פטריוטית ובכך הוציא את הסוציאליסטים מה"אנחנו" הישראלי להשקפתו. למשל, בנאום ה"צ'חצ'חים" הוא התייחס לתומכי המערך כך :

"אמש במקום הזה היו הרבה דגלים אדומים. היום יש פה הרבה דגלי תכלת לבן... [המערך] עדיין לא למדו מה מסמל הדגל האדום בתקופתנו, זה הדגל של שנאת ישראל...". (פילק, 2006 : 116)

פילק טוען כי התמיכה בליכוד הפכה לחלק מה"הביטוס" של המזרחים בישראל, השתקפות של הזהות שלהם המתקיימת ללא קשר לאידיאולוגיה והמעשים בפועל של הליכוד (פילק, 2006). לכן, כאשר בנימין נתניהו הפך ליו"ר הליכוד ב-1993, הוא התקבל בברכה ואף באהדה, למרות שהאידיאולוגיה הכלכלית הניאו-ליברלית שלו הייתה שונה מהותית מזו של בגין והיה לה הפוטנציאל לפגוע באוכלוסיות עניות אם תתישם. פילק קרא למצב החדש שנוצר "פוסט-פופוליזם", מפני שהליכוד המשיך להיות פופולרי מתוקף הפעילות הפופוליסטית הישנה אך ללא שימור "הבלוק ההיסטורי" – הברית בין המזרחים לאליטת המחתרות האשכנזית – שהעלה אותו לשלטון (רבים ממצביעי הליכוד האשכנזים לא הצביעו לנתניהו בבחירות 1999 (פילק, 2006 : 195)). עם זאת, לדעתי עדיין ניתן לבדוק האם נתניהו פעל בצורה שניתן לזהות כפופוליסטית, וכך להגדיר אותו כפופוליסט.

למשל, בכל שנות כהונתו, נתניהו פעל לשמר ממדים פופוליסטים מדירים (כהגדרת פילק) ותיקים באידיאולוגיה של הליכוד, למשל הדגש על הלאומיות היהודית. דגש מרכזי של נתניהו היה הצגתו כמנהיג היהודים בישראל, והדגשת אלמנטים סימבוליים יהודיים כמזוהים איתו – ואת הלא-יהודי כמזוהה עם אויביו הפוליטיים. אמירתו לרב ש"ך "השמאל שכח מה זה להיות יהודים" במהלך כהונתו הראשונה ראויה לציון בהקשר זה (כאן חדשות, 2018), כמו גם סרטון תעמולה בו נראים חברי ועדים חזקים כבעלי אינטרס משותף עם

ארגוני טרור (Rogenhofer & Panievsky, 2020). בסרטון נוסף בקמפיין הליכוד, נתניהו טען כי הצבעת אזרחים ערבים היא סכנה לשלטונו וכרך אותם ואת ארגוני השמאל כמנוגדים למצביעים הנאמנים שלו (בנדר, 2015).

עם זאת, במקרים מסוימים נתניהו פעל בשיתוף פעולה עם הגופים שהגדיר כאויבים – למשל, בכהונות המאוחרות שלו פעל בשיתוף פעולה הדוק עם ההסתדרות, ואף התגאה בתוצאות ההסכמים עימם (למשל העלאת שכר מינימום) ("ל"ו הישגי ממשלת הליכוד בראשות נתניהו", 2015). גם קשריו עם החברה הערבית עברו טלטלות – לצד העברת "חוק הלאום", ממשלת נתניהו העבירה את התוכנית הכלכלית המקיפה הראשונה בתולדות ישראל לתמיכה בחברה הערבית (החלטה 922) (Boxerman, 2020). ב-2021 נתניהו פתח במאמצים כבדים להשגת קולות לליכוד בחברה הערבית, ולאחר הבחירות אף להכניס את רשימת רע"מ לקואליציה שלו (Pfeffer, 2020). דבר זה נתפס בדיעבד כ"נותן ההכשר" להצטרפותה של רע"מ לממשלתם של נפתלי בנט ויאיר לפיד. לכן, קשה להגיד כי הפופוליזם המדיר של הליכוד בתקופת נתניהו מקובע כפי שהיה בימי בגין כלפי מוקדים ספציפיים – נתניהו היה מוכן לשתף פעולה עם גורמים רבים, אם היה זה באינטרס הפוליטי שלו.

גורם נוסף שניתן לזהות אצל נתניהו שמקביל לפופוליסטים רבים הוא זיהויו כחיצוני למערכת הפוליטית. כבר בכהונתו הראשונה בשנות התשעים, נתניהו נתפס על ידי רבים בציבור כ"אאוטסיידר" למערכת הפוליטית, בין השאר בשל העובדה כי חי שנים רבות בארצות הברית ובגלל עושרו המופלג והמופגן, המנוגד למסורת ה"צברית" המצטנעת (Pfeffer, 2018). בכך נתניהו המשיך את מורשת ה"שייד/לא שייד" של בגין בתור מנהיג הליכוד, כפי שתיאר אותה פילק (פילק, 2006), וגם התאים עצמו לתבנית של מנהיגים פופוליסטים שהתגאו בעושרם, כמו סילביו ברלוסקוני האיטלקי בן תקופתו (Mudde, 2021b). עם זאת, מובן כי עושר וחיצוניות למערכת אינם בהכרח מאפיינים של כל מנהיג פופוליסט, שכן הם יכולים לאפיין מנהיגים בעלי אידיאולוגיות שונות.

מאפיין נוסף של פופוליזם שהתעצם בתקופת שלטון נתניהו הוא קליינטליזם. ברוב ממשלות נתניהו היה שיתוף פעולה קואליציוני עם מפלגות "יהדות התורה" ו"ש"ס", הפועלות במפורש לטובת קידום אינטרסים והעברת כספים לציבור בוחריהם החרדי (Rogenhofer & Panievsky, 2020). עם זאת, מפלגות אלו ישבו גם בממשלות שלא בראשות הליכוד, ונתניהו אף הקים ממשלה בלעדית בין 2013-2015. אך מאפיין ייחודי של ימי נתניהו הוא פעילות מפורשת לטובת יישובים תומכי ליכוד – "הכרת תודה", כפי שקרא לכך ח"כ מיקי זוהר מהליכוד (Rogenhofer & Panievsky, 2020).

עם זאת, המאפיינים האמפיריים בהם אבחן את שלטון נתניהו כפופוליסטי הוא יחסו של נתניהו לאליטה אחת - האליטה התקשורתית – ויחסו של נתניהו לחוקי היסוד, המקבילה במערכת הישראלית לחוקה.

חלק 2 – נתניהו והתקשורת

התקשורת הישראלית נחשבת עצמאית ועומדת בקנה המידה של הדמוקרטיה הליברליות (Freedom House, 2021). עם זאת, נתניהו שם דגש משמעותי על התנהלותו מול התקשורת בכל ימי כהונתו.

באופן פומבי, נתניהו נוהג לזלזל בכלי תקשורת המבקרים אותו. הוא מייחס להם נטייה פוליטית "שמאלנית", ובמקרים מסוימים גם מאשים אותם כי הם לא מייצגים את "העם" (אברבך, 2014). מכאן ניתן להסיק כי הוא רואה כלים התומכים בו כ"מייצגי העם". במקרים מסוימים, עיתונאים שביקרו את נתניהו הוצגו כבעלי כוח הגובר על זה של הבוחר – לפני הבחירות באפריל 2019, אוסף מודעות אנונימיות הציגו את העיתונאים אמנון אברמוביץ', רביב דרוקר, בן כספית וגיא פלג תחת הכותרת "הם לא יחליטו". זהות מפרסמי ההודעות מעולם לא התגלתה, אך העיתון "גלובס" העריך כי המודעות היו מטעם הליכוד (ביין-לובוביץ', 2019).

למרות הזלזול הפומבי, נדמה כי אופי הסיקור שנתניהו יקבל בתקשורת משמעותי לו מאוד. נתניהו טרח לנסות להשיג שליטה רגולטורית על פעילות התקשורת, ודרש בשם כך זכות וטו לכל פעילות בתחום בהסכם הקואליציוני שנתחם בשנת 2015 (ויסמן, 2015). הוא אף לקח על עצמו את תיק התקשורת בממשלה מסיבה זו, והפסיק לכהן כשר התקשורת רק כאשר נדרש לכך על ידי בית המשפט (אייכנר וצימוקי, 2017). נדמה שהיה חשוב לנתניהו להיות בעמדת כוח אל מול התקשורת – עד כדי כך שנחשד בשוחד, מרמה והפרת אמונים בעניין מעורבותו בשתי תיקים נפרדים בתחום התקשורת, ובעניינים אלה הוגש נגדו כתב אישום בדצמבר 2019 (Agmon & Levi, 2020).

ניתן ללמוד על חשיבות התקשורת בעיני נתניהו גם מניסיונותיו לעצור שידורים שאינם כפופים למרותו. בשנת 2014, ממשלתו של נתניהו הקימה כלי תקשורת ממלכתי ועצמאי חדש – תאגיד השידור הציבורי (הפועל תחת המותג "כאן"). כעבור זמן התחוויר כי התאגיד אכן יהיה עצמאי, ומשלב זה נתניהו ניסה לפעול לסגירתו, תוך מתן סיבות שונות. שני שרים חברי הליכוד הבהירו זאת היטב: השרה מירי רגב, המקורבת לנתניהו, אף הצהירה כי השליטה הממשלתית בתכני התאגיד היא משמעותית ("מה שווה התאגיד אם אנחנו לא שולטים בו?") והשר אופיר אקוניס טען כי "אין [בתאגיד] ליכודניקים, אין שם פריפריה, אין שם מזרחיים" (מלכי, 2016) – וזאת, אף לפני שהתפקידים בתאגיד אוישו במלואם. עם זאת, חשוב להדגיש כי היו חברי ליכוד שתמכו בתאגיד החדש (כמו השר גלעד ארדן), וכי התאגיד בסופו של דבר הוקם ללא שינויים משמעותיים.

למרות הביקורת של נתניהו על התקשורת, הוא אינו יכול להגיד שכולה מוטה נגדו. ב-2007 החל להתפרסם העיתון החינמי "ישראל היום", בבעלות מקורבו של נתניהו, שלדון אדלסון. כבר מימיו הראשונים, העיתון הואשם בכך שהוא נוטה לחיבה אישית לנתניהו, עמדה החוטאת בהרבה מהבעת עמדה פוליטית ימנית (בין המאשימים היו פוליטיקאים ימניים כמו אביגדור ליברמן) (אברהם, 2013). העיתון המשיך בקו האוהד את נתניהו גם לאחר היבחרו לשלטון (Rogenhofer & Panievsky, 2020). במרוצת הזמן נוספו על העיתון גם כלי תקשורת נוספים המפגינים קו אוהד לנתניהו ולליכוד, תחת הרדיו "גלי ישראל" וערוץ הטלוויזיה "ערוץ 20". נתניהו ומקורביו משתפים פעולה עם הערוצים הללו: נתניהו התראיין בערוץ 20 רבות גם כשלא טרח להתראיין במקומות אחרים (Perliger & Pedahzur, 2018), וערוץ 20 כמו גם גלי ישראל העסיקו כמגישים מקורבים לנתניהו כמו בנו יאיר וכותב נאומיו לשעבר ארז תדמור (ב"ז, 2021).

לבסוף צריך לציין גם את הפעילות התקשורתית הישירה של נתניהו. הליכוד ונתניהו עצמו מפעילים חשבונות פופולריים ברשתות החברתיות השונות, ובמיוחד בפייסבוק הפופולרית מאוד בישראל. במקרים רבים נתניהו מקדיש את מירב מאמציו לכלים הללו, ככלים העוקפים לחלוטין את הצורך בתקשורת הממוסדת. לקראת בחירות אפריל 2019, הוקם ערוץ "הליכוד TV", שידור חי בפייסבוק שהיווה שיא של די-לגיטימציה לתקשורת הממוסדת. אלירז שדה, מנחה הערוץ, הציג אותו כ"חדשות מזווית אחרת, יותר חיובית, אמיתית" (ליטמן, 2019), וזאת כאשר ברור שהערוץ הוא שידור תעמולה לליכוד ולא מתיימר להיות מהדורת חדשות במובנה המקובל בישראל.

ניתן לסכם כי נתניהו והליכוד רואים את רוב התקשורת כמתנגדת אליהם, ומראים חיבה מיוחדת לתקשורת אשר אינה ביקורתית כלפיהם. נתניהו חשש מהתקשורת מאוד וניסה לשלוט בה בדרכים שייתכן ויתבררו כפליליות, אך מאז 2015 הוא עבר למתקפה ישירה וחריפה על עיתונאים המתנגדים לו וטיפוח כלי תקשורת התומכים בו, תוך הכרזה כי היא האמת היחידה ואימוץ המושג "פייק ניוז" לתיאור המבקרים שלו (Agmon & Levi, 2020).

חלק 3 – יחס ממשלות נתניהו לחוקי היסוד

מדינת ישראל מתנהלת ללא חוקה, והיא אחת מהמדינות הבודדות שנוהגות כך (יחד עם בריטניה וניו זילנד). במקום זאת, ישראל נעזרת בחוקי יסוד אשר עתידים להתאסף לחוקה (Edelman, 2000), וכך בתי המשפט מתייחסים אליהם. ממשלות נתניהו בין 2009-2021 חוקקו שני חוקי יסוד חדשים וערכו תיקונים בחוקי

יסוד אחרים. בחלק מהמקרים התיקונים היו בתוקף לטווח זמן קצר ונועדו בבירור לשירות הממשלה הנוכחית ולא נחקקו מטעמי יעילות חוקתית.

התאמת תיקונים בחוק יסוד לצרכים קואליציוניים צרים אינה עניין חדש בישראל - למשל, חוק יסוד: חופש העיסוק שנחקק ב-1994 הכיל פסגת התגברות למען חקיקת חוק בשר כשר, לדרישת ש"ס ("שיחה אישית עם פרופ' אמנון רובינשטיין", 2012). עם זאת, חלק מהחקיקה בממשלות נתניהו נועדה אך ורק לשירות השנה הספציפית בה החוקים נחקקו – למשל, חוקי התקציב הדו-שנתי, שנחקקו למרות הניסוח בחוק יסוד: תקציב המדינה - "התקציב יהיה לשנה אחת" (הכנסת, ל.ת.ב). הממשלה העדיפה לחוקק אד-הוק בהוראות שעה, למרות ביקורת בג"צ, ולא לתקן את חוק היסוד כך שיינתן למדינה לעשות זאת חוקית. ב-2020 ו-2021 חוקים רבים נחקקו בהוראות שעה בשביל להתמודד עם משבר הקורונה, אך בכך ישראל אינה ייחודית (Molloy, 2021) – ובכל מקרה, כפי שציננה השופטת בייניש בפסק הדין, בעניין, תיקון חוקי יסוד בהוראות שעה מתאים ל"מקרים חריגים, קיצוניים וייחודיים" (בג"צ, 2011).

צריך לציין כי במקרים רבים תיקונים לחוקי יסוד בתקופת נתניהו נחקקו בשביל למלא גחמה של הממשלה, ובוטלו ברגע בו התייתר הצורך בהם. כך היה בתיקון לחוק יסוד: הממשלה שהגביל את מספר השרים ל-19, והתבטל בכנסת הבאה בה היה צורך בשרים נוספים (חי ופורת, 2019).

חוקים אחרים נחקקו להתאמת גחמות הממשלה מתוקף הסכמים קואליציוניים, תוך התעלמות ממוסכמות שהתקיימו בכנסת בעבר – הבדל מהותי מ"החוקה הבלתי-כתובה" הבריטית, בעלת הכבוד הרב למסורת, ממנה שאבה הכנסת השראה למודל חוקי היסוד מלכתחילה (Aronson, 1998). כך למשל נוצר מוסד "ממשלת החילופים" למען הקמת ממשלת הרוטציה של נתניהו וגנץ לאחר בחירות 2020, תוך התעלמות ממודל הרוטציה הקיים בישראל מבחירות 1984 (בן דוד, 2019), או ממודל ממשלת האחדות שהתקיים פעמים רבות. מודל הרוטציה של 1984 לא דרש שינוי בחוקי היסוד אלא היווה הסכם שפועל במסגרת החוק הקיים – "ממשלת החילופים" דרשה תיקונים רבים ל"חוק יסוד: הממשלה" עוד בטרם הושבעה ממשלה כלשהי. כמו כן, החקיקה דרשה התעלמות מהלכות בג"צ קיימות, למשל הלכת דרעי-פנחסי. משפטנים רבים ביקרו את הממשלה על החקיקה החדשה (מענית, 2020).

שני חוקי היסוד שהתקבלו במהלך שנות נתניהו הצטיירו כחוקים המנסים להעביר את מרכז הכוח אל הקבוצה המהווה את רוב הציבור, ומשקפות תפיסה רובנית של הדמוקרטיה.

במקרה של "חוק יסוד: משאל עם", שאושר ב-2014, ההחלטה העתידית על עתיד שטחים בריבונות ישראלית (רמת הגולן ומזרח ירושלים) עברה ישירות לאזרחי ישראל (Newman, 2014). זאת למרות שבעבר ההחלטות על ויתור על שטחים (למשל חצי האי סיני בהסכם השלום עם מצרים, או שטחי C בהסכמי אוסלו) עברו בכנסת בלבד. החוק היווה המשך לחקיקה משנת 1999 לפיה שינוי בסטטוס של רמת הגולן יקרה רק ברוב של 61 חברי כנסת ובנוסף לכך במשאל עם, אך בניסוח חוק זה ניתנה האפשרות לוותר על משאל העם אם לא תתבצע חקיקה בעניין ("Golan Heights: Golan Referendum Bill", 2010), כך שלא היה הכרח מצד הממשלה לחוקק חוק זה. בכל מקרה, ההצבעה בישראל עדיין נסבה ברובה על ענייני ביטחון (Agmon & Levi, 2020), כך שניתן להגיד כי אזרחי המדינה כבר אמרו את דעתם בנושא החזרת שטחים כאשר הצביעו למפלגה המועדפת עליהם.

הנימוקים ל"חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי" (שאושר ב-2018) היו מורכבים מעט יותר. התומכים בחוק – שקבע בין השאר כי יהודים הם היחידים הרשאים להגדרה עצמית לאומית במדינת ישראל – ציינו כי יש לו מקבילות רבות בחוקות ברחבי העולם, במיוחד בכל הנוגע לחוקי הדגל, הסמל וההמנון (ויניצקי ושארף, 2017). מבקרי החוק, לעומת זאת, טענו כי החוק נותן זכויות יתר ליהודים על חשבון שאר המיעוטים בישראל, ולכן ניתן לטעון שהוא חוק גזעני או לכל הפחות מפלה (Rogenhofer & Panievsky, 2020).

כמה ימים לפני חקיקת "חוק הלאום", נתניהו נימק את נחיצות החוק כך:

"בדמוקרטיה הישראלית נמשיך להבטיח את זכויות הפרט והקבוצה, אלה ימשיכו להיות מובטחות, אבל זכויות יש גם לרוב, והרוב מכריע. הרוב המכריע בעם רוצה להבטיח את אופייה היהודי של מדינתנו לדורות..." (אזולאי וטויזר, 2018).

משבר נוסף בנוגע ליחסה של הממשלה לחוקי היסוד נרשם במהלך רצף סבבי הבחירות של 2019-2021, כאשר ממשלות נתניהו לא הצליחו לחוקק תקציב. "חוק יסוד: משק המדינה" קובע כי הכנסת תתפזר ותלך לבחירות אם חוק התקציב לא עובר בכנסת (הכנסת, ל.ת.). שתי מערכות הבחירות ב-2019 אמנם הובילו לבחירות בזק לפני הקמת הממשלה (בפני עצמו אירוע חסר תקדים בתולדות ישראל), אך מערכת הבחירות בשנת 2020 הולידה ממשלת חילופים. עם זאת, הכנסת לא הצליחה לחוקק תקציב בזמן, וזאת למרות הארכה בזמן הנדרש שהועברה בהוראת שעה (שפיר, 2021). משרד האוצר, בשליטת הליכוד, לא הכין את התקציב להצבעה ולכן לא ניתן לגוש "כחול לבן" האפשרות לדון על התקציב. ככל הנראה, הדבר התבצע בשביל שהליכוד יוכל

לשאת ולתת על קואליציה נוחה יותר פוליטית. גוש "כחול לבן" העדיף להצביע נגד הארכה נוספת לתקציב ולתת לכנסת ה-23 להתפזר (Wootliff, 2020).

ב-27 לאפריל 2021, ממשלת המעבר בראשות נתניהו נאלצה להצביע על מינוי שר משפטים חדש. התיקונים ל"חוק יסוד: הממשלה" קבעו כי המועמד צריך להיות מוסכם על שני הגושים בממשלת החליפים, אך נתניהו החליט להצביע על מינוי אופיר אקוניס מהליכוד לתפקיד, ללא הסכמת גוש "כחול לבן". לפיכך, היועץ המשפטי לממשלה, אביחי מנדלבליט, קבע שההצבעה הייתה לא חוקית (ברסקי ווסרמן, 2021). בג"צ קבע צו ביניים שהקפיא את המינוי וקבע דיון דחוף למחרת. בסופו של דבר נתניהו ויתר על ניסיון המינוי של אקוניס והחליט כי ייתמוך בראש "כחול לבן", בני גנץ, לתפקיד, ובג"צ לא נדרש לסוגיה (מורג, 2021). אך אם נסתמך על קביעת היועמ"ש, ניתן להגיד כי בקיום ההצבעה, נתניהו עבר על חוק יסוד שממשלתו שלו קבעה.

ניתן לסכם כי מעשי נתניהו וממשלתו ביחסם לחוקי היסוד מראים במידה מסוימת המשכיות ליחס האמביוולנטי של ממשלות ישראל לחוקי היסוד כתחליף לחוקה, אך החקיקה החדשה שביצעה הותאמה לתפיסת עולם רובנית המפחיתה מערך דעת המיעוט. ממשלות נתניהו ביצעו תיקונים רבים לחוקי היסוד בשביל להתאים ממשלות לרוחם, תוך התעלמות מנורמות שהיו מקובלות בישראל בעבר, ולעיתים ביצעו פעולות שהיו מנוגדות לחקיקה שהממשלה עצמה ביצעה.

כעת, הגיעה השעה לבדוק האם ניתן לתאר מעשים אלו כפופוליסטים, האם הם מתקשרים לנסיגת הדמוקרטיה בישראל, והאם ניתן לקשר בין שני המושגים.

פרק ד – ניתוח הממצאים האמפיריים

כפי שדובר כבר רבות בעבודה זו, הגדרות הפופולזים הן מרובות ושונות. עם זאת, אני מתכוון להקפיד ולדבוק בהגדרה של מודה - אידיאולוגיה בה החברה מחולקת ל"עם" טוב ו"אליטה" רעה, והפופוליסטים הם נציגי ה"עם" הלגיטימיים (Mudde, 2004).

חשוב להגיד כי לפי הגדרה זו, ישנו מפלגות רבות העונות להגדרת הפופולזים. פילק, כמו גם אגמון ולוי (Agmon & Levi, 2020, פילק, 2010) יטענו כי מפלגות רבות בימין הישראלי עונות להגדרת הפופולזים (פילק יוסיף "המדיר") ברמה כזו או אחרת. אגמון ולוי טוענים כי רוח השעה בישראל היא "פופולזים בטחוני" שצמח בעקבות שלילת תהליך השלום עם הפלסטינים, ובמהלך השנים האחרונות אף מפלגות השמאל ניסו להתרחק מתדמית "מפלגות השלום" שהביא להם מצביעים בעבר. זאת, למרות שזוהו עם הממסד הבטחוני של ישראל ועדיין הובלו על ידי מנהיגים עם רקע בטחוני (כמו אהוד ברק וציפי לבני).

בכלל המפלגות הפופוליסטיות הימניות ניתן לכלול שתי מפלגות שחברו בסופו של דבר לקואליציה שהפילה את נתניהו – "ישראל ביתנו" של אביגדור ליברמן, ו-"ימינה" בראשות נפתלי בנט (Agmon & Levi, 2020). לדעתי, ימינה הצליחו לעבור בימי הקורונה ממודל פופולזים מדיר לאסטרטגיה טכנוקרטית ופרגמטית – שאפשרה להם להשתלב בממשלה החדשה ואף להוביל אותה. "ישראל ביתנו" נותרו כמפלגת פופולזים מדיר, אבל הגדירו מחדש את ה"אחר" אותו הם מדירים – מערבים לחרדים. שני האלמנטים היו מודרים מהמפלגה מראשיתה – ליברמן מחליף את הדגש ביניהם לפי הצורך הפוליטי, ומקבל מספר יציב של מנדטים בכל פעם.

למרות זאת, אני נוטה להאמין כי הליכוד עדיין נותרה המפלגה הפופוליסטית העיקרית בישראל, אם כי אופייה השתנה. אני מסכים עם ההגדרה של פילק לנתניהו כפופוליסט מדיר, למרות השינוי הגדול שחל באידיאולוגיה ודרכי הפעולה של נתניהו השתנו מאוד מאז שנות התשעים והאלפיים (פילק, 2006). השילוב של התמיכה בחוק הלאום וסרטון "הערבים נוהרים לקלפיות", כמו גם התמיכה במפלגה הניאו-כהניסטית "עוצמה יהודית" בבחירות לכנסת ה-24 (Kingsley & Kershner, 2021), לא הותירו מקום לספק כי נתניהו מנסה להגדיר את עצמו ואת מפלגתו על דרך השלילה וההפחדה. הקמפיינים של נתניהו עסקו אך ורק בנתניהו עצמו, ביריבו הפוליטיים, או באיומים חיצוניים וביטחוניים, ללא מסרים על מודל חדש לישראליות כפי שהציע בגין או אפילו חזון כלל-ישראלי כפי שנתניהו עצמו נהג להציע בעבר (פילק 2006).

האידיאולוגיה ודרכי הפעילות של הליכוד ביחס לאלמנטים החוקתיים הפכו דומים לדרכי הפעולה של הפופולזים כפי שהגדיר אותם מודה – אופורטוניסטיים, ושמים דגש על הישרדות המפלגה בשלטון בכל מחיר

(Mudde, 2021a). זוהי התפתחות המאפיינת ספציפית את הליכוד תחת נתניהו – היסטורית, הליכוד היה אחראי להתפתחויות חוקתיות משמעותיות בישראל, למשל "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" (ליאל, ל.ת.) שנחקק בתקופת שמיר. למרות שבישראל אין היסטוריה של משאלי עם, "חוק יסוד: משאל עם" משקף נטייה כלל עולמית להעברת נושאים שנחשבו מתאימים לטכנוקרטיים להכרעה על ידי הציבור. משאלי עם ביוזמת המדינה ידועים כדרך בה פופוליסטים יכולים להפגין כוח, כפי שהפגינה מפלגת UKIP במהלך משאל הברקזיט בבריטניה (Van Crombrugge, 2021).

מעניין לציין כי חוק משעל העם גם אינו נותן מקום לדעותיהם של האנשים המתגוררים בחבלי הארץ הנידונים (מלבד אם מדובר בויתור על חלק מישראל בגבולות הקו הירוק) – החוק נותן זכות הצבעה רק לאלו היכולים להצביע לכנסת (הכנסת, ל.ת.א), בעוד תושבי האזורים הרלוונטיים (מזרח ירושלים ורמת הגולן) הם ברובם תושבי קבע ולכן חסרי זכות הצבעה לכנסת. לדעתי, ניתן לפרש זאת כך שהדעה הרלוונטית מבחינת המחוקק היא אך ורק דעת הרוב ולא דעת המיעוט – גם אם המיעוט יושפע באופן מהותי מהחלטת הרוב. זוהי עמדה המשתלבת היטב עם הפופוליזם המקדש את "רצון הרוב" על חשבון זכויות המיעוט של הדמוקרטיה הליברלית (Mudde, 2021b).

אם מוסיפים לחשבון זה גם את חוק הלאום, מקבלים תמונה פופוליסטית אידיאולוגית מלאה יותר. נתניהו אומר, בלשונו, כי ההצדקה לחוק היא כי "זכויות יש גם לרוב, והרוב מכריע." (אזולאי וטויזר, 2018).

עם זאת, ניתן עקרונית להצדיק את החוקים הללו בתוך מסגרת אידיאולוגית ימנית-לאומית – אחרי הכל, משאל העם תיאורטי בלבד כל עוד הסכם שלום לא מתבצע, וניתן למצוא הצדקות אידיאולוגיות ליברליות לחוק הלאום (גרסאתו המקורית של החוק הוצעה על ידי חבר הכנסת אבי דיכטר, דאז מ"קדימה", וחברי כנסת מ"העבודה" הצטרפו להצעה המוקדמת של החוק (וולף, 2011)). ישנם מהלכים נוספים שהפכו את נתניהו לפופוליסט במלוא מובן המילה – ואת תומכיו בשנים האחרונות מ"ליכודניקים" ל"ביביסטים". עניינים אלו הם יחסו של נתניהו לתקשורת, והיחס של הליכוד לחוקי היסוד "משק המדינה" ו-"הממשלה", שתואר לא פעם כדומה למשחק בפלסטלינה (אדר, 2021).

נתניהו והליכוד התעלו מעל הביקורת הימנית הרגילה על התקשורת בישראל, הקיימת זה שנים רבות (למשל, במאמרו של אורי אורבך "הטובים לתקשורת" משנת 1987 (רוזנבאום, 2018)). בשנים האחרונות, נתניהו החל לאהוד ולקדם כלי תקשורת חדשים הנאמנים לו אישית – למגינת רוחם של פוליטיקאים אחרים בימין. מסיבה זו מתקיים ישראל היום, ומסיבה זו הוקם ערוץ 20 בצורה שהוקם (Agmon & Levi, 2020).

העיתונאים הביקורתיים כלפי נתניהו, לעומת זאת, הפכו לאויבים מוצהרים שלו המותקפים תמידית על ידי מקורביו. בעזרת שלטי החוצות המצהירים כי "העיתונאים] לא יחליטו", נתניהו הפך את המבקרים האישיים שלו לאויביהם של כל הליכודניקים – אליטה חורשת רעות שהיא אויבת "העם הטהור", כלשונו של מודה (Mudde, 2021b).

בנוסף לכל זאת, במהלך המשבר הפוליטי של 2019-2021 נתניהו הפגין רצון בלתי נדלה לשינוי חוקי היסוד של המדינה בכדי לפתור המשבר הקואליציוני בצורה משביעת הרצון ביותר עבורו. יצירת ממשלת החילופים, הדחייה הבלתי נגמרת של חוק התקציב, ובסופו של דבר אף הזלזול בחוקי ממשלת החילופים הטרייה – כל אלו יצרו תחושה כאילו הליכוד וצרכיו נמצאים מעל חוקי היסוד של המדינה. אם ניתן ליצור תיקונים לחוקי יסוד ואז להתעלם מהם לפי הצורך – מה בעצם המשמעות של חוק יסוד?

מודה אמר כי "Given that constitutionalism limits both popular sovereignty and majority rule, populism is fundamentally opposed to constitutionalism" (Mudde, 2021a: 6). נתניהו, כאמור, רואה עצמו כמייצג ה"עם האמיתי", ולעיתים קרובות מדבר על עצמו כמייצג "רוב העם" מסיבות שונות (Shlezinger, 2019). בפעולותיו הוא גם הפגין את זלזולו במערכת הקרובה ביותר שיש לחוקה בישראל. מסיבות אלו, אני מאמין כי ניתן להכריז עליו כפופוליסט לפי ההגדרה בה אני משתמש.

עם זאת, תפיסה פופוליסטית אינה בהכרח אנטי דמוקרטית. נותר כעת לבדוק אם הפעולות שהוגדרו על ידי Freedom House כפוגעות בחופשיות הדמוקרטית בישראל הן פעולות פופוליסטיות שנתניהו ביצע.

מבין ארבע הנקודות שפרידום האוס הורידו מהדירוג של ישראל, אחת מהן נידונה ישירות בפרק זה – חקיקת חוק הלאום. בפרק הראשון הגדרתי את חקיקת חוק הלאום כפגיעה בהשתתפות הציבורית בדמוקרטיה הישראלית – אחד מהמימדים של Waldner & Lust למדידת נסיגת דמוקרטיה (Waldner & Lust, 2018). על אף שישנם טיעונים רבים בזכות החוק מנקודות מבט אידיאולוגיות שונות, הטיעון בו נתניהו השתמש להצדקת החוק היה פופוליסטי – הצדקת שלטון הרוב לעומת זכויות המיעוט.

נקודה נוספת שירדה בדירוג הייתה בעקבות חוסר הקמת ממשלה מתפקדת, והמשך ממשלת המעבר (שהוקמה ב-2015) אל תוך 2020. חוסר קיום ממשלה מתפקדת היא פגיעה במימד ה-Accountability (אחריות) של Waldner & Lust. הדו"חות של פרידום האוס אינם מכסים את עלייתה ונפילתה של ממשלת נתניהו/גנץ, ולמרות שעקרונית אכן הוקמה ממשלה, היא לא הצליחה להעביר תקציב – בפעם הראשונה מבין

כל הממשלות בישראל. אני מאמין כי אי העברת התקציב נבעה מיחס פופוליסטי של הליכוד אל חוקי היסוד. לכן, ניתן להגיד כי חוסר הממשל התקין המשיך אל תוך 2021 ונבע מאמונות והתנהגות פופוליסטיות של נתניהו. לפי ההגדרה של Waldner & Lust, מספיקה פגיעה בשניים מתוך שלושת המימדים בשביל להכריז על חשד לנסיגה בדמוקרטיה. לאור כל זאת, אני מאמין כי ניתן להגיד שבתקופת שלטון נתניהו אכן קרתה נסיגה מסוימת בדמוקרטיה הישראלית, וישנו מקום לומר כי לפחות חלק מהסיבה לכך היא ההתנהלות של בנימין נתניהו כראש ממשלה פופוליסט.

מטרת עבודת הסמינר הזו הייתה לבדוק האם ניתן להגדיר את בנימין נתניהו כפופוליסט, והאם ניתן לקשר את מעשיו לנסיגה אפשרית של הדמוקרטיה בישראל.

בתחילה נעזרתי בהגדרות של Waldner & Lust להגדרת נסיגת דמוקרטיה לצורכי העבודה הזו – ירידה בלפחות 2 מתוך 3 הממדים הבאים: אחריותיות, השתתפות ציבורית בפוליטיקה, ותחרותיות הבחירות (Waldner & Lust, 2018). בעוד שנוכחתי כי הבחירות בישראל תחרותיות, ניכר כי הייתה פגיעה ביכולת ההשתתפות הציבורית (בין השאר בגלל חקיקת "חוק הלאום" שהגביל את זכויותיהם של לא-יהודים בישראל, לפחות תיאורטית). בנוסף, ניכר כי האחריותיות בישראל נפגעה מתוקף רצף ארבע מערכות הבחירות בין 2019-2021 – רצף שהוביל לממשלה זמנית בת יותר מחמש שנים, ולאי-יצירת תקציב חדש המתאים לתקופת משבר הקורונה. לכן, החלטתי כי יש מקום לחשוד כי הדמוקרטיה הישראלית נמצאת בנסיגה.

לאחר מכן, הגדרתי את אידיאולוגיית הפופוליזם לצורכי העבודה הזו – שילוב של ההגדרות של מודה ופילק (Mudde, 2004, ופילק, 2006). הפופוליזם לדידי הוא אידיאולוגיה המחלקת את החברה לאליטה שהיא מושחתת תמיד ו"עם" שהוא טהור וצודק תמיד, ומהות הפוליטיקה היא להביא את רצונו של ה"עם" לידי ביטוי. לפופוליזם אין אידיאולוגיה כלכלית או חברתית מעבר לכך, אך ניתן לחלק אותו לשתי משפחות אידיאולוגיות – פופוליזם מכיל (ששואף להגדיל את מושג החברה כך שיכיל גם קבוצות שנחשבו חיצוניות ל"עם" בעבר), ופופוליזם מדיר, שמגדיר את ה"עם" מחדש על ידי התנגדות לקבוצות ספציפיות בו.

לאחר מכן, בעזרת פילק (2006), סיכמתי את ההיסטוריה של הפופוליזם במפלגת הליכוד בישראל – כאשר התנועה הונהגה בידי מנחם בגין, היא הייתה תנועת פופוליזם מכיל שהכניסה לפוליטיקה הישראלית את האוכלוסיה היהודית-מזרחית כסובייקטים שיש להתחשב בהם. למרות זאת, בגלל האידיאולוגיה הלאומית של הליכוד, התנועה ראתה עצמה גם כתנועה יהודית במובהק ולכן החשיבה את הערבי ל"אחר", כמו גם את הסוציאליסטים בארץ ובעולם.

בשנות התשעים נתניהו עלה לראש בליכוד והפך לאהוד, למרות שהיה שונה מאוד מבגין אידיאולוגית ותרבותית – וכך גם מבחוריו. ה"אאוטסיידריות" של נתניהו הפכה ליתרון שממשיך לתת לליכודניקים מנהיג להזדהות איתו. הדגש של תנועת הליכוד עבר לאידיאולוגיה ביטחונית וקפיטליסטית/ניאו ליברלית, ולכן אמנם ברחו מהליכוד אנשים שהזדהו איתו בעבר, אך עד 2009 הליכוד חזר להיות מפלגה מובילה, ונתניהו חזר לראשות הממשלה.

במהלך הניתוח שלי גיליתי כי נתניהו פעל בצורה המתאימה לזו שהפגינו פופוליסטים ברחבי העולם – הוא פגע בזכויות המיעוטים וקידם תחתם את עיקרון שלטון הרוב, למשל דרך חקיקת חוקי יסוד הנותנים זכויות יותר לרוב היהודי בישראל. בנוסף, נתניהו החל להתקיף בחריפות את התקשורת הממוסדת ואף גרם לכך שייווצרו גופי תקשורת הנאמנים לו אישית – במקום כאלו הנאמנים לימין באופן כללי. ייתכן והאובססיה של נתניהו לתקשורת גרמה לכך שהסתבך בפלילים – מה שהמאיס עליו חלק משמעותי מהמערכת הפוליטית, וגרם למשבר בו לא הצליחו להיווצר ממשלות חדשות.

נתניהו התייחס בזלזול ובאיבה לתקשורת הממוסדת וכפי הנראה, דימה עיתונאים שביקרו אותו לאויבים המחליטים את תוצאות הבחירות במקום הציבור. בכך, הפריד את העם הטהור (הליכודיים ושאר תומכיו) מהאליטה המרושעת, וענה על הגדרה אחת של פופוליוזם.

נתניהו התייחס בזלזול לחוקי היסוד, המקבילה הישראלית לחוקה, ושינה אותם בשביל להתאים לצרכיו. בכך התאים עצמו ליחס האופורטוניסטי של הפופוליסטים לחוקה, כפי שהגדיר אותה מודה (Mudde, 2021a).

בעקבות זאת, החלטתי שנתניהו אכן עונה על ההגדרה של פופוליסט. בנוסף לכך, החלטתי כי לפחות 2 מהנקודות שירדו בדירוגים האחרונים של פרידום האוס מהדירוג הישראלי (Freedom House, 2021) ניתנים לקישור ישירות או בעקיפין להתנהגות פופוליסטית של נתניהו – חוק הלאום שקידם רובניות על חשבון זכויות מיעוט ליברליות, והמשבר בממשלה ובתקציב של ישראל שפגעו ביכולת של הממשלה הישראלית להגיב לביקורת. לכן, אני יכול להגיד בזהירות כי ההתנהגות הפופוליסטית של נתניהו אכן גרמה לנסיגה מסוימת בדמוקרטיה הישראלית.

עם זאת, חשוב להגיד כי פופוליוזם בפני עצמו אינו בהכרח אנטי-דמוקרטי, או בהכרח פוגע בכל מצב בדמוקרטיה הליברלית. ניתן לתאר לפחות שניים מהחברים בממשלה הנוכחית (שהחליפה את זו של נתניהו) כפוליטיקאים פופוליסטים בצורות דומות לנתניהו (Agmon & Levi, 2020), אך הממשלה הנוכחית נחשבת לממשלת שינוי עם גורמים פוליטיים ממוגוון סוגים. הממשלה הנוכחית גם השתמשה בכמה מה"טריקים" שנתניהו יצר בחוקי היסוד, ובראשם ממשלת החילופים. אם החוקים מתקבלים ומתקבעים כחלק מהפוליטיקה הישראלית, האם באמת ניתן להגיד שהייתה נסיגה דמוקרטית משמעותית בישראל, אם בכלל? אני מאמין שנוכל לשפוט זאת רק בדיעבד, בעוד שנים רבות.

אברבך, ל'. "נתניהו נגד התקשורת: "היא שמאלנית, הפרשנים לא מייצגים את העם ויש בה מונופול דעות"".

<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000951137> גלובס. (02.07.2014)

אברהם, ד'. "ליברמן על "ישראל היום": זה עיתון פרסונלי, לא אידאולוגי". (20.08.2013). וואלה! ברנז'ה.

<https://b.walla.co.il/item/2671555>

אדר, כ'. "איילת שקד: "הכנסת הזו הפכה את חוקי היסוד לפלסטלינה, אך ביהמ"ש לא צריך להתערב"".

<https://www.ice.co.il/media/news/article/803731> אייס. (13.01.2021)

אזולאי, מ', וטויוזר, ט'. "נתניהו על חוק הלאום: "זכויות יש גם לרוב, והרוב מכריע"". Ynet. (12.07.2018).

<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5309026,00.html>

אייכנר, א', וצימוקי, ט'. "נתניהו נאלץ לוותר על תיק התקשורת". Ynet. (14.02.2017).

<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4922177,00.html>

בג"ץ 4908/10 ח"כ רוני בר-און ומפלגת קדימה נ' כנסת ישראל ואחרים, 07.04.2011

ב"ז, א'. "יבקות הגג של בית משרדים בבני-ברק נוסד איגוד אנשי התקשורת הביביסטים". (26.07.2021).

<https://www.the7eye.org.il/424126> העין השביעית.

ביין-לובוביץ', ע'. "מי עומד מאחורי הקמפיין החדש נגד עיתונאים? בן כספית: "טירוף, לא לומדים שום דבר

מההיסטוריה"". (18.01.2019). גלובס. <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001269551>

בן דוד, ס'. "יקווים לדמותה של הרוטציה: מה היו יסודות ההסכם בין הליכוד והמערך". (19.09.2019). מעריב

<https://www.maariv.co.il/elections2019/news/Article-719906> אונליין.

בנדר, א'. "נתניהו בתגובה לאחוזי ההצבעה הגבוהים במגזר הערבי: "שלטון הימין בסכנה"". מעריב אונליין.

<https://www.maariv.co.il/news/elections-2015/Article-468455> (17.03.2015)

ברסקי, א', ווסרמן, מ'. "גנץ לבג"ץ: "נתניהו מוביל תהליך של הרס הדמוקרטיה"". (27.04.2021). מעריב

<https://www.maariv.co.il/news/politics/Article-836525> אונליין.

הכנסת. (ל.ת.). "חוק יסוד: משאל עם". https://fs.knesset.gov.il/19/law/19_lsr_301601.pdf

הכנסת. (ל.ת.). "חוק יסוד : משק המדינה".

<https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Documents/yesod11.pdf>

וולף, פי. "דיכטר מאתגר את נתניהו : יום חוק "מדינת הלאום היהודי"". (03.08.2011). וואלה!.

<https://news.walla.co.il/item/1846848>

ויניצקי, חי, ושארף, שי. הצעת חוק-יסוד : ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי. (2017). מכון בגין למשפט וציונות.

ויסמן, לי. "נתניהו דורש זכות וטו לכל שינוי במפת התקשורת בישראל". (28.04.2015). גלובס.

<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001031514>

חי, שי ופורת, יי. "הממשלה אישרה את ביטול מגבלת מספר השרים". Ynet. (19.05.2019).

<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5511519,00.html>

כאן חדשות. "נתניהו לרב כדורי : "אנשי השמאל שכחו מה זה להיות יהודים". (2018) סרטון רשת.

https://www.youtube.com/watch?v=N_5rVMDUI18

י"ליו הישגי ממשלת הליכוד בראשות נתניהו". (11.03.2015). מתוך : בנימין נתניהו – האתר הרשמי.

tinyurl.com/4s2f79vz

ליאל, די. "איך חוק יסוד נולד? סיפור לידתו המדהים של חוק יסוד כבוד האדם וחירותו". (ל.ת.). עושים

פוליטיקה. https://www.osimhistoria.com/osim-politica/osimpolitica_ep20

ליטמן, שי. "היחיד שראוי לראיין את נתניהו הוא נתין של האח הגדול". (03.02.2019). הארץ.

<https://www.haaretz.co.il/gallery/television/tv-review/1.6901119>

מורג, גי. "נתניהו נכנע : הממשלה אישרה את מינוי גנץ לשר המשפטים, הדיון בבג"ץ בוטל". (28.04.2021).

כלכליסט. https://www.calcalist.co.il/local_news/article/r1mscs8DO

מלכי, אי. "ימירי רגב : "מה שווה התאגיד אם אנחנו לא שולטים בו?". (31.07.2016). כלכליסט.

<https://www.calcalist.co.il/articles/0,7340,L-3694416,00.html>

מענית, ח'. "פגיעה בהפרדת הרשויות, סתירת הלכות עליון ושינוי חוקי יסוד: משפטיים בכירים מסמנים את הסכנות בממשלה החדשה". (21.04.2020). גלובס.

<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001326051>

פילק, ד'. פופוליזם והגמוניה בישראל. 2006. (תל-אביב: רסלינג)

פילק, ד'. "אנחנו העם (אתם לא)! פופוליזם מכיל ופופוליזם מדיר בישראל". (2010). עיונים בתקומת ישראל, כרך 20, עמ' 28-48.

רוזנבאום, ח'. "שלושים שנה אחרי קריאתו של אורי אורבך "הטובים לתקשורת", אפשר לזהות בשדה העיתונות הרבה יותר כיפות". (26.06.2018). ערוץ 7. <https://www.inn.co.il/news/376682>

"שיחה אישית עם פרופ' אמנון רובינשטיין". 2012. משפט ועסקים י"ד, עמ' 31-76

שפיר, נ'. "כולנו יודעים למה לא עבר תקציב. זה אפילו לא פיל בחדר, זה סוד גלוי" (02.02.2021). גלובס.

<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001359262>

Agmon, S., & Levi, Y.. (2020). Beyond culture and economy: Israel's security-driven populism. *Contemporary Politics*, 1-24.

Aronson, S. (1998). David Ben-Gurion and the British Constitutional Model. *Israel Studies*, 3(2), 193-214.

Associated Press. (2020, December 22). *Israel Heads to New Elections as Government Collapses*. VOA. https://www.voanews.com/a/middle-east_israel-heads-new-elections-government-collapses/6199875.html

Berman, S. (2019). The main threat to liberal democracy comes from within, not from authoritarians. In *The Washington Post* (Online). Washington, D.C: WP Company LLC d/b/a The Washington Post.

Boxerman, A. (2020). *Government extends multi-billion dollar plan for Arab municipalities*. Times of Israel. <https://www.timesofisrael.com/government-extends-multi-billion-dollar-plan-for-arab-municipalities/>

Chacko, P., & Jayasuriya, K. (2017). Trump, the authoritarian populist revolt and the future of the rules-based order in Asia. *Australian Journal of International Affairs*, 71(2), 121-127.

Chazan, N. (2020). Israel's Democracy at a Turning Point. *Continuity and Change in Political Culture: Israel and Beyond*, 93-116.

Dishon, N. (2018). Temporary Constitutional Amendments as a Means to Undermine the Democratic Order: Insights from the Israeli Experience. *Israel Law Review*, 51(3)

Edelman, M. (2000). The new Israeli constitution. *Middle Eastern Studies*, 36(2), 1–27.

Freedom House. (2018). *Freedom in the world 2018: Israel*. Retrieved from <https://freedomhouse.org/country/israel/freedom-world/2018>

Freedom House. (2019). *Freedom in the world 2019: Israel*. Retrieved from <https://freedomhouse.org/country/israel/freedom-world/2019>

Freedom House. (2020). *Freedom in the world 2020: Israel*. Retrieved from <https://freedomhouse.org/country/israel/freedom-world/2020>

Freedom House. (2021). *Freedom in the world 2021: Israel*. Retrieved from <https://freedomhouse.org/country/israel/freedom-world/2021>

“Golan Heights: Golan Referendum Bill”. (2010). In: Jewish Virtual Library. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/israeli-golan-referendum-bill>

Kingsley, P., & Kershner, I. (2021, March 25). In Israel Election, Netanyahu's Party Leads but Path to Majority Uncertain. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/live/2021/03/23/world/israel-live-election/the-far-right-is-poised-to-enter-parliament-in-an-ultranationalist-alliance>

Kyle, J., & Mounk, Y. (2018). *The populist harm to democracy: an empirical assessment*. Tony Blair Institute for Global Change.

- Laclau, E. (2012). *Politics and ideology in Marxist theory: Capitalism, fascism, populism*. Verso Trade.
- Lipner, S. (2021, April 13). *Israel's Government Has Nobody at the Wheel*. Foreign Policy. <https://foreignpolicy.com/2021/04/12/israels-government-driverless-cars-netanyahu-nobody-at-the-wheel/>
- Molloy, S. (2021). Emergency Law Responses to Covid-19 and the Impact on Peace and Transition Processes. *International Institute For Democracy And Electoral Assistance*.
- Mudde, C. (2004). "The Populist Zeitgeist." *Government and Opposition* 39, no. 4 (2004): 541–563.
- Mudde, C. (2021). Populism and constitutionalism. *National Identity and Social Cohesion*. London and New York: ECPR Press, Rowman and Littlefield, 221-240.
- Mudde, C. (2021). Populism in Europe: An Illiberal Democratic Response to Undemocratic Liberalism (The Government and Opposition/Leonard Schapiro Lecture 2019). *Government and Opposition*, 56(4), 577-597.
- Mudde, C., & Kaltwasser, C. (2012). Populism and (liberal) democracy: : A framework for analysis. In C. Mudde & C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* (pp. 1-26).
- Newman, M. (2014, March 12). *Knesset passes referendum law for land concessions*. Times of Israel. <https://www.timesofisrael.com/knesset-passes-referendum-bill-for-land-swaps/>
- Perliger, A., & Pedahzur, A. (2018). The radical right in Israel. In J. Rydgren (Ed.), *The Oxford handbook of the radical right* (pp. 667–680).
- Pfeffer, A. (2018). *Bibi: The Turbulent Life and Times of Benjamin Netanyahu*. Oxford University Press.
- Pfeffer, A. (2020). *Why a lovefest between Netanyahu and an Arab lawmaker should come as no surprise*. Haaretz. <https://www.haaretz.com/israel-news/premium.HIGHLIGHT-why-a-lovefest-between-netanyahu-and-an-arab-lawmaker-should-come-as-no-surprise-1.9310601>

- Rogenhofer, J. M., & Panievsky, A. (2020). Antidemocratic populism in power: comparing Erdoğan's Turkey with Modi's India and Netanyahu's Israel. *Democratization*, 27(8), 1394–1412.
- Scheindlin, D. (2019, May 29). The Logic behind Israel's Democratic Erosion. *The Century Foundation*. <https://tcf.org/content/report/logic-behind-israels-democratic-erosion/>
- Shlezinger, Y. (2019, December 27). *Netanyahu reelected as Likud leader, says 'most of the people support me as PM'*. Israel Hayom. <https://www.israelhayom.com/2019/12/27/netanyahu-re-elected-leader-of-the-likud-with-over-72-of-the-vote/>
- Van Crombrugge, R. (2021). *Are Referendums Necessarily Populist? Countering the Populist Interpretation of Referendums Through Institutional Design*. *Representation*, 57: 1, pp. 109-130.
- Waldner, D., & Lust, E. (2018). Unwelcome Change: Coming to Terms with Democratic Backsliding. *Annual Review of Political Science*, 21(1), 93–113.
- Wootliff, R. (2020, December 23). *Israel calls 4th election in 2 years as Netanyahu-Gantz coalition collapses*. Times of Israel. <https://www.timesofisrael.com/israel-calls-4th-election-in-2-years-as-netanyahu-gantz-coalition-collapses/>